

TUDOMÁNY.

AZ ASSUANI ARAM PAPYRUSOK TALMUDI VILÁGITÁSBAN.

A Fáraók csodaországá szüntelenül ontja a papyrusokat a letűnt világ egykoru tanuit. Az egyptologia és a hellenizmus gazdag emlékei után a régi zsidó világra is rákerült a sor és 1904-ben oly felfedezést tettek, amely minden képzeletet felülmul. Assuanban (a régi Syene) a Felső-Egyptom és Ethiopia határán fekvő, az Ezekiel 29, 10 és 30, 6 סוּנַה név alatt említett városban kiásták egy zsidó család archivumát, amely az V. században (idősz. előtt) élt. Összesen tiz okmány. Ezeket, melyekhez több, jórészt még meg nem fejtett papyrus járul, a mult év vége felé kiadta Sayce és Cowley ¹⁾ faksimileben és átírásban és egyúttal fordítással és magyarázatokkal látták el. A lelet több szempontból első rendű fontossággal bír, de, mielőtt ezekre rátérünk, el kell mondanunk az okmányok tartalmát.

Valamennyi természetesen datálva van és Xerxes, Artaxerxes és Darius perzsa királyok korából, pontosan 470—410. időszámításunk előtti évekből erednek, tehát 60 évet ölelnek fel. Minthogy a kiadók nagybetűkkel jelölik őket, mi is ezeket tartjuk meg. A keletek átírását Schürer szerint adjuk, kí a Theologische Literaturzeitung idei évfolyama 3. számának 65—70. hasábjain az idevágó kutatásokat összefoglalta és kiegészítette. Különben is rátérünk még az időszámításra és

¹⁾ *Aramaic Papyri discovered at Assuan* edited by **A. H. Sayce** with the assistance of **A. E. Cowley** and with appendices by **W. Spiegelberg** and **Seymour de Ricci**. London 1906.

egyelőre csak azt jegyezzük meg, hogy minden adat a zsidó hónap, a megfelelő egyiptomi hónap és a perzsa király uralkodási évéből áll. És most sorba vesszük az okmányokat.

A.

Xerxes 15. éve Elul 18-án = Pachons (egypt. hónap) 28-án [470 időszám. előtt] Konja bar Czádók engedélyt kér Machszéja bar Jedonjától, hogy az utóbbi házának kapubejáratánál falat építhessen. Az okmány részletei nem egészen világosak, de כִּנְיָא (az okmány külsején $\text{כִּנְיָא יְיָ בְּנֵה}$) nem igen jelenthet mást, mint falat. Konja az írásban kijelenti, hogy ez a fal Machszéja tulajdona, építhet rá és megnyithatja.

B.

Artaxerxes uralkodása elején, Kiszlév 18-án = Thoth 17-én [465 i. e.] Dargeman bar Charsin írást ad Machszéja bar Jedonjának arról, hogy egy közelebb meghatározott telekről közöttük lefolyt perben Machszéja esküt tett és a telek ezentul az övé.

C.

Artaxerxes 6. éve Kiszlév 21-én = Meszori 1-én [459 i. e.] Machszéja bar Jedonja »zsidó Elephantine«-ben (יֵב = Jeb) telket — talán valami házféle is volt rajta — ajándékoz Mibtachja nevű leányának, ki Jezanja bar Urijja felesége. Erről Jezanjának írást ad, de kiköti, hogy a telket (házat) sem el nem adhatja, sem el nem ajándékozhatja, hanem ő és felesége lakják benne. Ha Mibtachja elválna tőle, akkor is csak Mibtachja gyermekeinek adhatja. Világos, hogy ez házassági okmány, amely a hozomány feltételeit tartalmazza.

D.

Ez az okmány az előbbi telekről szól és Mibtachja számára állíttatott ki az előbbivel egy és ugyanazon napon. A telek azonos a B. okmányban említettel és átengedése alkalmával az apa a Dargeman írását is átadta leányának, amint az okmány 23. sora említi. Innen érthető, hogy ez az okmány is megmaradt. A D. okmány részletesebb, mint a C. okmány, 34 sorból áll, míg az előbbi csupán 22-ből. Az apja ajándékba adja a telket »életére és halálára« (3. és

8. sor), »mától fogva örökre« (9. sor). A telek méretei és szomszédjai pontosan meg vannak adva, miből kitűnik, hogy Mibtachja férjének háza is határos volt vele. Ebben az okmányban csupán Mibtachja szerepel mint jövődő tulajdonos, férjének semmiféle jog nincs biztosítva. Világos, hogy arra az esetre provideál, ha Mibtachja elválk az urától, hogy birtokjogát érvényesíthesse. Az is valószínű, hogy a házasság napján kelt, mert kiállítása idejében még gyermeke nem volt.

E.

Artaxerxes 19. éve Kiszlév 3-án = Meszori 10-én [446 i. e.] Jedonja a Mesullam bar Zakkurtól vett házat »Mibtachja leányomnak adom azon dolgokért (נכסיה), melyeket nekem adott, midőn az erősségben הנני [nem érthető] voltam és nincs pénzem, sem más tárgyaim, hogy visszafizessem neked«. A Mesullam vételokmányát szintén átadja és kijelenti, mint az előző okmányban, hogy sem régi, sem új okmány erről a házról, melyet az ő vagy örökösei nevében felmutatnak, nem érvényes. A férjről nincs szó, valószínű tehát, hogy ekkor Mibtachja már elvált vagy özvegy asszony volt. Ezt a feltevést támogatja az a körülmény is, hogy Mibtachja az atyját mindenfélével ellátta, tehát saját vagyonnal rendelkezett.

F.

Artaxerxes 25. éve Áb 14-én = Pachons 19-én [440 i. e.] azt mondta Pi bar Pachi, Syene erőd építésze, Mibtachjához, az arameus, a Varizat csapathoz tartozó Machszéja bar Jedonja leányához a perben, mely Syeneben lefolyt: ¹⁾ »összük meg az ezüstöt és gabnát és ruhát és rezet, minden vagyont és szerzeményt és írást adok. És eskü jutott reád és esküdtél nekem reájuk Szati istennőnél és kielégítetted szívedet ezen esküvel, melyet ezen vagyonra tettél és elállok tőled a mai naptól örökre« stb. Nincs megmondva, hogy ez a per miből keletkezett, de feltehető, hogy Pi Mibtachja elvált

¹⁾ על דנא די עברין בסון. A kiadók עברי (= עברי)-t olvasnak és »a héberek« törvénytörvényének veszik; Nöldeke (Zeitschr. für Assyriologie XX.) עברי-t olvas. Minthogy יהודי és ארמי többször fordul elő, עברי pedig különben egyszer sem; minthogy továbbá די עברי (status emphaticus) kellene, ez a magyarázat nem helyes. Igaz, hogy עברי sem egészen sima.

férje volt és a meglevő vagyont közösnek állította. Az eskü arra vonatkozott, hogy minden Mibtachjáé. M. vagy azt állította, hogy Pi ezeket nem adta neki, vagy azt, hogy válás esetén a házassági szerződés alapján egészen őt illetik. Ezen feltevések mellett szól a G. okmány, amely mindössze harmadfél hónappal később kelt. Ebben egy másik építőmester veszi Mibtachját nőül, a hozomány pedig nem más, mint az E. okmányban említett ezüst, ruha, réz és vas részletezése.

G.

Ugyanis így hangzik: Artaxerxes 25. éve Tisri 26-án = Epiphi 6. [440] azt mondta Asz-Hor bar Czacha (= görög Teos) királyi építőmester az aram Machszéjához Syeneből a Varizat csapatbelihez: Jöttem házádba, hogy add nekem Mibtachja leányod feleségül. Ő feleségem és én férje vagyok mától fogva örökre. Adtam neked moringot (מרה) Mibtachja leányodért 5 sekelt a király kövei (sulyai) szerint, megkaptad¹⁾ és meg vagy elégedve. Adtál Mibtachja leányod kezébe berendezkedésre egy kebesz ezüstöt.... Adtál kezébe ruhát.... réztükröt... réztálat... rézserlegeket... rézkorsót... Az ezüst és az összes tárgyak értéke 6 kebesz, 5 sekel, 20 hallurin... Megkaptam²⁾ és meg vagyok elégedve. Az ezután következő $\text{שׁוֹי זׁי נָמָא בַּה זׁי נַעֲבִצָן}$ stb, nem elég világos ugyan, de annyi bizonyos, hogy további háztartási cikkek vannak felsorolva. א שׁוֹי זׁי נָמָא = papyrusból készült fekvőhely (párna?) és נַעֲבִצָן -ban még felismerhető עֲבִצָ gyök (= בע״ץ), amely czinket jelent és az F. okmány בִּזְלִי -jére emlékeztet. A hozomány (= assyr és zsidó נְדָוִיָּא) felsorolása után következnek a házasság felbontására (halál és elválás) vonatkozó stipulációk. Feltűnő, hogy a tanuk között szerepel Jezanja bar Urijja, ki azelőtt Mibtachja férje volt. Ez az okmány valószínű kethubba és a gyűjtemény legérdekesebb darabja.

H.

Darius 4. éve Elul³⁾ = Payni hónapban [420 i. e.] Jeb (= Elephantine) erődben Menachem és Ananja (ענייה)

¹⁾ על עליך talán így is érthető: rád száll azaz felelős vagy érte.

²⁾ Lásd az előbbi jegyzetet. A szövegben Cowley felfogása szerint fordítottunk.

³⁾ בִּירָה אֱלֹוֹל. A nap hiányzik. Talán Elul ujhold napjáról van szó.

Mesullam bar Selomim két fia zsidók (יהודים) Jeb erődben Iddin-Nabu csapatbeliek azt mondták Jedonja és Machszéja Asz-Hor bar Czacha [= Teos] Mibtachja Machszéja leányától származó két fiához, kik zsidók ugyanazon csapatnál: Pereltünk titeket . . . Vidrang seregvezér előtt. A per tárgya az, hogy Asz-Hor, a pereltek atyja, a perlők atyjától gyapju és len ruhát, réz és vas edényeket, fa és csont edényeket, gabnát s egyebet kapott őrizetre (סקרון) és azokat eltulajdonította és nem adta vissza. Az alperesek kielégítették a felpereseket és ezek lemondó írást adnak: »mi eltávolodunk tőled« יהיקן אנהנה מן. Ez a talmud nyelvén שמי סלוק nevet viselne.

I.

Darius király 8. éve Kiszlév 3-án, amely a 9. év Thoth 12-e¹⁾ [415 i. e.] Jeb erődben Jedonja bar Hosaja bar Urijja az aramens Jeb erődben Vidrang seregvezér előtt kijelenti Jedonja bar Náthán és Machszéja bar Náthán Mibtachja fiai előtt, hogy lemond (רהקת) Jezanja bar Urijja házáról. Ez a Jezanja Mibtachja első (vagy legalább előbbi) férje volt. Hosaja Jezanja testvére volt és épezért Jedonja, Hosaja fia, szintén igényt tartott a Jezanja házára. Bizonyára megegyeztek és ennek értelmében állítja ki Hosaja ezt a קסר מיהא-ot, amint a papyrus külsején neveztetik.

K.

Darius király 13. éve Sebat 24-én, amely a 14. év Athyr hó 9-e [410 i. e.] Machszéja és Jedonja, Náthán két fia, arameusok Syene erődben a Varizat csapatnál, elosztják egymás közt anyjuk Mibtachja rabszolgáit. Jedonja kapja Petosiris-t, a másik Bela-t, mindkettő anyja Tabo (תבא) volt. Tabo és Lilu leányán még nem osztozkodtak meg, mint a שמי הלוקה [a talmud nyelvén ספר בלגן] külön hangsúlyozza.

Ez a 10 okmány Machszéja bar Jedonja leánya Mibtachja és ez utóbbi két fia Jedonja és Machszéja családi

Feltűnő persze, hogy az egyiptomi hónapnál is hiányzik a nap, ha csak nem esett össze annak is az első napjával.

¹⁾ Az egypt. év Thoth hónappal kezdődött, tehát már egy évvel többet számítottak. Ilyen kettős évszámlálás a következő okmányban is található.

archivuma és 60 évet ölel fel (470—410). A főszemély Mibtachja és biztos, hogy ez a nő tartotta össze az okmányokat. Az egész emlékeztet Jeremiás próféta birtokvételére, ki szintén vétellevelet állít ki, ezt tanukkal iratja alá, az őrség udvarában levő zsidók jelenlétében átadja Bárukhnak, hogy tegye el cserépedényben, hogy »sokáig megmaradjanak« (Jerem. 32, 10—14; v. ö. 32, 44). A mi okmányaink is kétségtelenül valamely tartóban voltak együtt és így találtattak meg az ásatásoknál. Az okmányok egyenként le voltak pecsételve oly módon, hogy az összehajtott papyrust körülcsavarták zsinórral és ezt a zsinórt a papyrusra pecséttel lenyomták. Jeremiás is lepecsételi a vételokmányt, de ezen kívül még egy nyílt levelet is vesz (12. vers: ספר המקנה החתום הנלוי). Mindezek a külső körülmények arra vallanak, hogy a syenei zsidók épúgy jártak el az V. században, mint másfélszáz év előtt a judabeli zsidók. Az okmány neve is ספר, nem mint a talmudban שטר נט vagy שטר. A vétellevelet Jeremiás Bárukh ben Nérijjának »Chanamel nagybátyja (az eladó) szemei előtt, a vétellevelet aláíró tanuk szemei előtt és az őrség udvarában lakó összes zsidók előtt« adja át (12). Az összefüggés mutatja, hogy több tanuról van szó. A mi okmányainkban szintén több tanu — némelyiken 12 — van aláírva. Két tanu egyetlen egyen sem található. Tehát e tekintetben is megtartották a syenei zsidók az ősi szokást. Igaz, hogy az assyr okmányokon is több tanu jelenik meg, de nem szükséges a mi okmányainknál közvetlen assyr hatást feltételezni. A talmud idejében is az volt a szokás, hogy 4—5 tanu irta alá az okmányt (Pl. Bába B. 162 b, barajta). Jeremiásnál azt is olvassuk, hogy nagybátyja fia Chanamél felszólítja, hogy vegye meg Anáthóth-ban fekvő földjét, mert Jeremiásé az öröklés és kiváltás joga. Ebből az következik, hogy a családbeli a családi birtok eladásánál előjoggal birt. Talán így értendő az I okmány, melyben Jedonja, Hosaja fia, Urijja fia lemond Jezanja, Urijja fia házáról Mibtachja fiai számára. Jedonja Jezanjának testvérfia volt, tehát oly joga volt a házra, mint Jeremiásnak a Chanamél földjére. A »nyílt levél« (ספר הנלוי) nincs megmagyarázva. Azt hiszik, hogy két vétellevelet állítottak ki: egy lepecsételtet és egy nyitottat. De hát minek kellett kettő? A modern exegéták alapos törlésekkel segítenek a bajon, mint rendesen. Nézetünk

szerint tényleg két **ספר**-t állítottak ki. Az első tartalmazta az adás-vétel feltételeit: az eladandó föld meghatározása, a vételár, a perlés esetén való birság a perlő részéről stb., amint a papyrusokban látjuk. Ez lepecsételtetett. Ezenkívül más levélre írták a lepecsételt levél főtartalmát, illetve címét. A *I* papyrus 19 sort tartalmaz, kívül pedig két sorban ez áll: »Lemondó okmány, melyet írt Jedonja bar Hoséa Jezanja bar Urijja házáról Jedonja bar Náthán és testvére Machszéja számára«. Minthogy a régiiek a pergamentnek csupán egy oldalára írtak, feltehető, hogy ez a címlap külön pergament darabra iratott és az előbbivel összeköttetett. A tulajdonképeni okmány a ספר החתום, a címet tartalmazó a ספר הגלוי. Így értem Jer. 32., 11. és 14. versét (lásd a targumot, Rasi és a R. D. K. magyarázatait). Az összes magyarázatok ellen, melyek több (2 vagy 3) okmány kiállítását veszik fel, az szól, hogy erre nincs analogia és hogy nagyon komplikálttá tette volna a dolgot. Egyébiránt az okmányok tartalmáról más helyen fogunk értekezni.

Érdekes az, hogy az okmányt kiállító fél igéri, hogy a megegyezett ügyre nézve nem fog többé perrel előállani sem ő, sem jogutódai. Ha ezt tenné akár ő, akár mások, akkor nagy birságösszeget fizessenek. Ez állandó pont volt. Még a középkori zsidó formulárékban is található, még pedig nem ritkán. Általában megjegyezzük, hogy több kitétel, mint a már idézett **בה"י ובמותי**, épígy **מיומא דנן ולעלם**, sőt a válólevél **למאן דתצבי"ן** és egyéb már mind megvan ezekben a 2400 éves papyrusokban. Ebből megítélhető a kritika azon eljárása, hogy mindent fiatalnak deklarál, ami véletlenül nem maradt meg régi forrásban. Ami nincs tannaita forrásban, az az amórák idejéből származik. Az igazság az egész Keletre az: Ezer esztendő a te szemedben annyi, mint a tegnapi nap.

A legrégebb házasságlevél a *G* okmány. A kethubba főtartalma most ez a kijelentés **הו"י לי לאנתו** »légy feleségem«. A nő ugyanis most mindig legalább tizenkét és fél éves (**בגו"ת**), tehát öt magát kell megkérni. Az ókorban azonban, a talmud idejében is, a leány rendszerint fiatalabb volt és az apától kérték. A talmud ezt így fejezi ki: az apa veszi át az eljegyzés (kiddusin) pénzét. »Az apa eljegyzí leányát stb.« (misna Kidd. 2, 1. V. ö. Kidd. 19 b lent). A bibliában is

azt látjuk, hogy a kérő az apától és a leány testvéreitől kéri a leányt. Sekhem Jakobtól és fiaitól kéri Dinát: »Követeljetekek sok jegypénzt és ajándékot (מהר ומתן), megadom mind, amint kívánjátok, csak adjátok nekem a leányt feleségül.« (Gen. 34, 12.) Ez a formula: ותנה לי לאשה az ősrégi és evvel találkozunk G. 3: »Jöttem házádba, hogy add nekem Mibtachja leányodat feleségül« למנתן לי לבריתך מפסיה לאנתו. A házasságkötés úgy történt, hogy a férfi megfizette a jegypénzt (מהר), ami megfelel a talmud כסף קדושין-jének, és azután kijelentette: »a nő feleségem és én férje vagyok mától fogva örökre« (G. 4). Az elválás úgy történt, hogy az egyik házaspár a község (עדה) előtt kijelentette, hogy »gyűlöli« házastársát. Ezt látjuk a következő kikötésből: מחר או יום אחרן תקום מפסחיה בעדה ותאמר שנאת לאסהור בעלי כסף שנאה בראשה תחב על מונא ותתקל לאסחור כסף שקלן 5... ותהך להאן זי צבית ולא (י)דין ולא דבב (G. 22—25). Az 5 sekel, melyet a válást követelő nő fizet, nem más, mint az az 5 sekel, melyet a férj a nő atyjának mint *móhart* fizetett. Ha a férj követeli a válást, akkor 27—28 sor szerint a *móhart* elveszti és a nő »mehet, ahova akar«. Az idézőjel közzé tett szavak képezték a válás formuláját. A talmud שנאתי alatt a cohabitáció megtagadását érti és ily esetben az »ellenszegülő nő« (מורדת) házassági ajándékából (kethubba) naponta bizonyos összeget veszít (Kethub. 63; Maimuni, Isuth 14, 15).

A férj, mint neve mutatja, egyiptomi ember volt. A vegyes házasság ebben az időben Palesztinában is mindennapos dolog volt. Hisz Ezra kényszerítette a zsidókat, hogy az idegen nőktől váljanak el. Asz-Hor, úgy látszik, haláláig megmaradt Mibtachja férjének. Fiai zsidók voltak, mert a fiúk vagy az anya vallását (nemzetiségét) követték, vagy pedig az anya erősebben ragaszkodott a vallásához, mint az apa. A két fiú Jedonja és Machszéja *Náthán* fiainak neveztetnek (J. 3). Asz-Hor egyiptomi nyelven = Horus isten tulajdona; eszerint a נתן (teljes alak נתניה) nem volna más, mint Asz-Hor zsidó fordítása. A válást [nem vehették nagyon tragikusan, mert Mibtachja és Asz-Hor házassági levelén Jezanja bar Urijja, az előbbi férj, mint tanu szerepel.

Az okmányok külső formájára nézve e helyen csupán néhány pontot emelünk ki annak bizonyítására, hogy lényegé-

ben ugyanez a forma járta Palesztinában is, sőt hogy maradványai napjainkban is láthatók. Az okmányok a dátummal kezdődnek, pl. A: »*Elul 18-án, azaz Pachons 28-án Ahasverus király 15. évében*«. A talmud ugyanezt az utasítást adja. Tószifta Bába Bathra 11, 2 (413, 5 Zuckerm.) ezt olvassuk: »Az okmány szövege: x napon, x héten, x hónapban, x évben, x uralkodása alatt . . . . Ha az évet nem írta, akkor azon uralkodás alatt mindig hátrányban van« (a legkésőbbi dátum vehető fel). Nézetem szerint a szombat jelzése csak bővítése az eredeti keletnek, mert vagy a hónapot, vagy a heti szakaszt kell jelölni, mindkettő egyszerre nem szükséges. Minthogy az évet nem a szombat, hanem a hónap szerint számították, egészen bizonyos, hogy a szombat jelzése csak akkor kezdett divatba jönni, midőn a tóraolvasás a hétnek is nevet adott. De dátumnak ez csak az egyéves cyclusnál volt használható. Mindez valószínűvé teszi, hogy a hét jelzése csak kivételesen alkalmaztatott, sőt lehetséges, hogy a szövegbe utólag került bele. Az eredeti halákha a szombatot nem jelezte, hiszen a nap után a hónapot kell jelezni, ha a »szombat« következik utána, akkor a nap a hét napját jelenti és ebben az esetben hiányzik az utasításból az, hogy a hónap melyik napja volt. De akár jelezték a szombatot, akár nem, a többi jelzés egészen úgy és abban a sorrendben történik, amint a papyrusokban látszik. A szavak is ugyanazok, mint a következő szembeállításból kitűnik. A tószifta (B. Bathra 11, 2, 413, 5 Zuckerm.) így hangzik: *נפיו של שטר: ביום פלוני בשבת פלוני בחדש פלוני*. Kitöltöm a formulát a hét nélkül. *בשמונה עשר לאלול שנת חמש עשרה לאהשורוש המלך*. A papyrusban ez a kelet így hangzik: *18 ב. 18 לאלול הו יום 28 לפחנס שנת 15 חשיארש מלכא*.

Már említettük, hogy a papyrusokban az okmányt kiállító fél első személyben beszél, holott a talmud utáni korból ismeretes okmányokban róla mint harmadik személyről van szó.

Megjegyzendő, hogy okmányainkban a kiállító szavai a héber *לאמר*-rel vezetnek be, a mi arra vall, hogy a jegyzők héberül tudó *szóferek* voltak, vagy legalább is arra, hogy formuláikban a hajdani héber okmányok még éreztették hatá-

¹⁾ A számokat arab számokkal jelzem a papyrus egypt. számjegyei helyett.

sukat. Valószínű tehát, hogy a héber okmányok papyrusainkhoz hasonlítottak.

Az *L* papyrus pl. így szól: ¹⁾ 4... וירבה שקלן 1. עלי כסף חלקן 2 לכסף ש 1 לירחא עד יום זי אשלמנהי ל[ך] ותהוה מרבית כסף חלקן 8 לירח 1. A tószifta i. h. 11, 4 (413, 18) ezt olvassuk: בין שכתוב בו ליווה פלוני מפלוני בין שכתוב בו אני פלוני בין פלוני לוייתי מפלוני והעדים למטה כשר. Látjuk tehát, hogy az első személyben való kiállítás is járta. A tanuk a papyrusban is az okmány végén állanak. A szóban forgó adóslevél legvégén ez áll: כתב ספרא גמריה בר אחיו על פם שהדיא זי על ספרא זנה: tehát a tanuk állították ki, amint a rabbinikus okmányokban szokásos.

A legmeglepőbb azonban az, hogy középkori rabbinikus okmányokban, a papyrusok után 1500—2000 évvel, szintén találjuk még a papyrusok egyes formuláit, miről fent már három kitételt idéztünk. A kiállító fél rendesen kijelenti, hogy a jog, melyről lemond, vagy melyet átruház, teljes és sem ő, sem más nem változtathat rajta. Ez következőkép fejeztetik ki (A 8—9): לא יכהל בר ובריה אח ואחה קריב ורהיק בעל הנל וקריה: Ne akadályozhassa meg sem fiam, sem leányom, sem fivérem, sem nővérem, sem rokon, sem idegen, sem csapatbeli, sem városbeli Machszéját vagy fiát, hogy építhessen stb. Ez a teljes formula, amely rövidebben is kifejezhető. A változásokat mutatják B 13; D 12, 26; E 8, 10; F 7, 9; H 10; I 9, 13; K 7, 8. A szóban forgó formula előkerül többször Juda bar Barzilai (XI. század végén Barcelonában) »Széfer Hasetároth«-jában. A 46. lap, 9. sorában (ed. Halberstam, Berlin 1898) ez áll: ובהת העולם בן ובת אח ואחות קרוב ורחוק ירש ונחל יהודי ויהודית נוי או גייה דיקום ויטעון וכו'. Ez oly állandó formula volt, hogy Barzilai rövidítve is jelzi (v. ö. 51, 2 és 9 alulról; 60, 21; 74, 22; 100, 16). Kétségtelen, hogy Barzilai, mint formularéit, úgy ezt a kitételt is a gaonok (Szaadja s mások) műveiből vette ki, a gaonok pedig a használatos okmányokat állították össze. A változtatások a változott viszonyokhoz alkalmazkodtak, de a lényeg megmaradt. A mi a papyrusban a בעל הנל és

¹⁾ Az eleje hiányzik, csupán [לאמר] בר יתמא... maradt meg. A kelet elveszett. A számokat a mi számjegyünkkel adom és csupán a t-שקל.

בעל קריה vagyis a csapathoz tartozó (tehát zsidó) és a városbeli (tehát egyiptomi), az a középkori okmányban a גוי ויהודי és גוי. A »négy világtájból jövő« a zsidók szétszórása folytán Zekharja 2, 10-re támaszkodva került az okmányba. Eliezer Melli לכל חבין cz. Formulare-gyűjteményében (Velence, 1552.) szintén használja a szóban forgó formulát: זכל מי שיבא מארבע רוחות העולם: בן ובת אח ואחות קרוב ורחוק יורש ומחל יהודי או ארמאי (26. sz. elején). A 8. számban a »zsidó és aram« elmaradt. Ez a talmud kifejezése a zsidó és nemzsidóra, tehát ugyanaz, ami Barzilainál יהודי וגוי. Hogy Melli nem a cenzurára volt tekintettel, következik abból, hogy a művéből idézett formula szó szerint található a *Machzor Vitry*-ben ed. Hurwitz 794. l., 562. szám és 796. l., 571. sz. A régibb formula tehát a יהודי או ארמאי.

Perlés esetére az írást kiállító fél birságösszeget ígér. (A 7., 13.; B 14.; C 15.; D 14., 21.; E 11.; F 10.; H 14.; I 15.; K 10.) Ezt a kikötést szintén találjuk a rabbinikus oklevelekben. A lényegre nézve egészen azon formában, mint a papyrusokban hangzik ez a kikötés a »Lakol Chéfecz« 26. számában: זכל זמן שאקום אני פלוני או יורשי אחרי על פלוני או על יורשי אחרי כדי לתבוע ממנו או מן יורשיו אחריו כלום תביעה בעולם מאלו התביעות שחבעתי לו קבלתי עלי ועל יורשי אחרי לתנם לו ולשלישי העיר כך וכך זהובים. Az az új kikötés, hogy a város urainak fog fizetni, azért vétetett be az okmányba, hogy a félnek imponáljon — a világi hatóság előtt nagy volt a respektus. Rövidebb és a zsidó törvénytől által állapítottatott meg a birság a »Szefer Hasetároth« egyik mintájában, hol így hangzik: זכס אנו בית דין קנסנו זה פלוני שהוא במדינת הים וגורנו עליו מן הדין בגזירה שאם יתבע היום או מחר להדין פלוני הלוקח שיתן כך וכך דינרין קנס לפלוני הלוקח (62. l. lent).

Ház eladásánál a papyrus a négy szomszéd megadása által jelöli meg a házat és némely esetben megadja a hosszúság és szélesség méreteit is. (B 7—10.; C 3—4.; D 4—8.; E 13—15.; I 4—7.) Az egyik, amely egyéb tekintetben is figyelemre méltó, így hangzik: אפי הא אלה תחומי ביתא זך עליה לה בית יאור בר ס]גוליה תחתיא לה אנורא זי יהא אלה מועא לה בית גדול בר אושע ושקא בניהם מערב שמש (E 13—15.) לה ארק מרדיך [kétes] בר אלהי [kétes] כמר להנום [וס]תי אלהי. »Ezek ezen ház határai: felfelé (északra) Jeor bar Panulia háza, lefelé (délre) יהוה isten oltára, kelet felé Giddul bar Oséa háza és utca van közöttük,

nyugatra Marduk (?) bar Palto Khnum és Szati istenek papjának földje. A méretre nézve, amely csak kétszer fordul elő és ugy látszik háztelekre vonatkozik, idézzük a hosszabb példát: 13 אנה יהבת לבי בחיי במותי בי וארק זילי הוה משחתה מן תחתיה לעליה אמן 11 בעשתא (D 4—6; rövidebben ugyanaz C 3). »Adtam neked életemben és halálomra telkemet [telkes házamat?]. Méretei: hossza alulról felfelé (délről északra) 13 rőf és egy tenyér, szélessége keletről nyugatra 11 rőf a mérővesszővel. A Machzor Vitry 562. formularéje (794. lap) így hangzik: (sic) ואילו מצרני החצר ובית זה מצד מזרח בתים Erösen rövidítve van, mert a nyugati és déli szomszédokra csak utasítást ad, hogy így kell kitölteni; továbbá a bibliai és talmudi meghatározás módját követi, amely keletről indul ki és északnak fordulva mintegy körben adja meg a határt. De azért lényegében a papyrus meghatárolását adja. A »Lakol Chéfecz« (7. szám) a következő leírást adja: »E ház méretei ennyi meg ennyi a hosszúságban, ennyi meg ennyi a szélességben. És ezek a ház szomszédai: keleti oldalon ez meg ez, nyugati oldalon ez meg ez, északi oldalon ez meg ez, déli oldalon ez meg ez« stb. A »Széfer Hasetároth« úgy mező, mint ház eladásánál a négy határ megadását rendeli el, még pedig a következő sorrendben: kelet, dél, nyugat, észak (45. lap, 26. okmány; 47. l., 27. okm.).

Még egyéb formulákra egyeznek a papyrusok a rabbinikus formulárékkal. Ha valóságos ó- és középkori okmányaink lennének és nem pusztán formulárék, akkor a megegyezés még teljesebb lenne. De hát ezekről itt nem akarunk többet szólni és átmegyünk egyéb tanulságokra, melyekkel papyrusaink szolgálnak.

A legmeglepőbb a יהו (vagy ידה) oltárának említése: אנה יהבת לבי בחיי במותי בי וארק זילי הוה משחתה מן תחתיה לעליה אמן 11 בעשתא (E 14) és אנה יהבת לבי בחיי במותי בי וארק זילי הוה משחתה מן תחתיה לעליה אמן 11 בעשתא (I 6). Mindkét esetben egy ház helyének megállapításánál mint határos hely említettetik. Az utóbbi helyből azt is látjuk, hogy a kőoltár (אנה יהבת) az országúton volt, mert azt mondja, hogy az illető ház és az oltár között a király útja van (וארה מלכה בניהם). A zsidó házak közt feküdt, mert a szomszédházak zsidókéi voltak. De közelébe Khnum és Szati egyiptomi istenek papjának is volt földje (E 15). Ha oltár volt, áldoztak is. E szerint

az a szentély, melyet Onias a 2. század közepén i. e. Leontopolis városban épített, nem honosította meg a zsidó áldozati kultuszt Egyiptomban, hanem csak központosította, még pedig a jeruzsálemi szentély mintájára.

A zsidók, kikről ezekben a papyrusokban szó van, mint perzsa várórség kerültek a leigázott Egyiptomba. Aristeas (ed. Wendland 13. §.) azt mondja, hogy »a perzsával« zsidók jöttek Egyiptomba (v. ö. u. o. 35. §. és Schürer, Theol. Literaturzeitung 1907. évf., 6. lap). Ebből az következik, hogy ezek a zsidók a perzsa birodalomban is áldoztak és Egyiptomban csak folytatták a régi szokást. Ez a fontos tény arra vall, hogy a fogságba került zsidók új hazájukban, tehát előbb a babyloni és később a perzsa birodalomban — ugyanazok az országok más-más fenhatósága alatt — folytatták őshazájukban megszokott kultuszukat. Ez megczáfolja azt a feltevést, hogy a zsinagógák a diasporában keletkeztek a megszűnt áldozati kultusz helyett.

Az istennevet nemcsak kiírták, hanem ki is ejtették, mert az okmány azt mondja: esküdtél nekem יהו' istenre (B 4). Más helyen ugyanaz a zsidónő Szati egyiptomi istennőre esküszik (F 5). A laza gyakorlat megerősíti azt, hogy a tetragrammaton csakugyan kiejtették. Az írásából יהו' és יהו (nem יהוה) az következik, hogy nem a bibliai szövegből vették, hol ezek az alakok elő nem fordulnak, hanem az életből. Emellett szól az is, hogy kétféle alakban írják, tehát nem autoritativ szövegből vették. Ha pedig az életből vették, akkor természetesen ki is ejtették és írásából visszakövetkeztethetünk kiejtésére. Világos, hogy יהו' nem más, mint a görög *Iaw*. Konstatáljuk tehát, hogy a *Jao* átírás zsidó eredetű. Ha tehát az egyházatyák, főképp pedig az egyiptomi bűvészpapyrusok a szóban forgó alakot adják a tetragrammaton átírásául, akkor ezt a zsidóktól hallották. A papyrus megerősíti idevonatkozó állításunkat, melyet 9 év előtt az ircdalmi adatokból merítettünk (Ózsidó Bűvészet 114—118). Nem véletlen, hogy az istennév kiejtés szerinti átírását éppen Egyiptomból eredő görög bűvészpapyrusokban találjuk, mert Egyiptomban a zsidók évszázadokig minden skrupulus nélkül kiejtették az istennevet, ismerete tehát akkor sem veszett ki, midőn a Palesztinából lassanként elterjedő kiejtési tilalom az egyiptomi zsidóknál is

gyökeret vert. Figyelemre méltó, hogy egyiptomi ember mondja, hogy »esküdtél nekem יהוה istenre«, tehát ő is ismerte a nevet. Hadd álljon itt még egy kérdés. Honnan van az, hogy a papyrusban egyszer sem iratik az istennév négy betűvel, hanem mindig hárommal, a bibliában pedig egyszer sem iratik három betűvel? Azt lehetne felelni, hogy szándékosan rövidítették a négybetűs névből. De ez nem valószínű, mert a hárombetűs istennév megvan a bibliában is a tulajdonnevekben, pl. יהוה s számos más theophor névben. Az igazság az lesz, hogy a syenei és elephantinei zsidók kiejtésük szerint írták le az istennevet, melyet közönségesen is használtak és az idegenek előtt sem titkoltak. Azok a görög átírások, melyek a teljes tetragrammatonra emlékeztetnek (Iaoue s hasonló), nem a népies, hanem a papi (írástudói) kiejtést tükröztetik.

A papyrusok keltezése fényt vet az utolsó próféták azon szokására, hogy a napig részletezett keletet adnak. Ez arra vall, hogy a polgári életben a kalendárium kellő figyelemben részesült. Talán feltehető az is, hogy Chaggai és Zekharja a magánéletben szóferek — jegyzők és biblia-másolók — voltak. Jeremiás könyvét diktálja, Chaggai és Zekharja maguk írják fel, még pedig oly módon, mint az okmányokat szokták írni — a kelettel az élén. Figyelemre méltó, hogy Zekharja 9—14. fejezetekben nincs kelet. Már ez a körülmény arra utal, hogy ezek a profécziák nem származnak sem Zekharjától, sem az ő korából.

A papyrusokban a keletre állandó formula van: nap, hónap, uralkodó perzsa király éve. A prófétáknál a sorrend váltakozik. Pl. Chaggai 1, 1: Dárius király második évében, a hatodik hónap első napján, de 1, 15 és 2, 10 (cf. 2, 1 és 2, 20) a kelet nap, hónap és év szerint van adva. A hónapok Chaggainál még nem névvel, hanem régi izraelita szokás szerint számmal jelöltetnek. Zekh. is számmal jelöli a hónapokat, de két ízben hozzá teszi a babylóniai hónapneveket. Egyszer a papyrusokra emlékeztető kitéttel a következő módon: ביום עשרים »24-ik napján a 11-ik hónapnak, amely Sebat hónapja, Dárius 2-ik évében« (1, 7). Itt nemcsak a sorrend azonos a papyrusokban következőlegesen betartottal, hanem az aláhuzott kitéttel is emlékeztet

a papyrusokra, melyekben ugyanezen szavakkal az *egyptomi hónap* vezetetik be. Az egyptomi perzsa zsidó várórség a babylóni hónapokat használja első sorban és ehhez füzi az egyptomi hónapot, a palesztinai zsidók pedig a régi zsidó számozást és ehhez füzik az illető hónap babylóni nevét. Még a talmud is tudta, hogy a hónapok neveit a zsidók Babylóniából hozták magukkal. Zekh. 7, 1 első helyre az évet teszi, harmadik helyre a hónapot: Dárius király 4-ik évében, 4-ik napján a 9-ik hónapnak, Kiszlévnek (בשנת אִיבַע... באִיבַעָה). (לחדש התשעי בכסלו). Egyszer hiányzik a nap, mire a papyrusokban is van példa. Zekh. 1, 1: בחדש השמיני בשנת שתים לדריוש; Papyrus H: בירח אלול הו סאני שנת 4 דריהוש מלכא. Nem lehetetlen, hogy mindkét esetben a hónap elseje jelöltetik ily módon.

A prófécziák keletkezési korát a régibb prófétáknál csupán az uralkodó király (királyok) megemlékezésével jelölik. Határozott évszámot rendszerint csak akkor említenek, ha az valamely kiváló eseménynek az éve, úgy hogy az évszám és a próféczia között belső kapcsolat van. Ezekiel után Jeremiásnál van a legtöbb évszám. Egy izben (32, 1) Juda királyának évszáma mellé oda teszi a babylóni nagykirály uralkodási évszámát is: Czikijáhu király 10-ik évében, a mely Nebukhadneczar 18-ik éve, midőn a babylóni király serege ostromolta Jeruzsálemet. A hódítók saját kalendáriumukat oktrojálták rá a tartományokra. Nem biztos azonban, hogy a római császárok követelték-e a palesztinai zsidóktól, hogy az okmányokba az ő uralkodási évüket vegyék be. Talán engedték, hogy a Seleucidák aeráját használják.

Röviden érintjük még azt a kérdést, hogy mikor kezdődött az év. Tudvalevő, hogy az év természetes kezdetei a tavasz és az ősz, különösen a Földközi-tenger tájékain, hol tulajdonképen csak két évszak van. A talmud legalább csupán a napos és az esős évszakot ismeri (ימות הנשמים és ימות החמה). A vallásos év tavasszal kezdődött. Kérdés azonban, hogy a polgári évet is Niszan hónaptól számították-e, vagy pedig Tisri hónaptól? Hiszen Tisri elsején van ujév (ראש השנה). A misna (Ros Hasána 1, 1) szerint: Niszan elseje a királyok újéve,

¹⁾ Ez a kifejezés csupán Ez. 41, 1. fordul elő, hol utána בעשור לחדש következik.

Tisri elseje pedig az évek, semiták (évhét) és jóbelok (49 év) újéve. R. Chiszda (3. sz. végén) azt állítja, hogy a zsidó királyok éve Niszan, a pogány királyok éve Tisri hónappal kezdődik. Mindkét esetben az okmányok datálása a királyok évének kezdete szerint igazodik.¹⁾ A papyrusokban az év Niszannal kezdődik (Schürer, Theol. Literaturzeitung 1907. évf., 66. hasáb), tehát a bibliai hónapszámolás szerint (Zekh. 1, 7 és 7, 1). A talmud állítása, hogy a nemzsidó királyok éve Tisri hónappal kezdődik, csak a Seleucidák aerájára vonatkozik. Ez tényleg őszszel kezdődött.²⁾ A bibliára támaszkodva, R. Chanina pal. amóra azt állítja, hogy a nemzsidó királyok éveit is Niszantól számítják,³⁾ ami, mint most a papyrusok mutatják, a perzsa aeráról csakugyan helyes. Mindamellet biztos, hogy magában Palesztinában a polgári év Tisri hónaptól számított, mert Josephus (Arch. I. 3, 3) így szól: »Mózes az év első hónapjául Niszant, amely görögül Xantikusknak neveztetik, állapította meg, mert ebben a hónapban vezette ki Izraélt Egyiptomból; mindent, ami az Istentiszteletre vonatkozik, ettől a hónaptól számít, de az adás-vevésre és egyéb polgári rendre vonatkozó dolgoknál az előbb nevezett hónapot (Tisrit) tartotta meg.« A talmud nyelvén az adás-vevés לשמית szóval fejeztetnék ki, amint az idézett talmudhelyeken találjuk.

Még egy pontot kell érinteni. A B okmány dátuma így hangzik: »Kiszlév 18-án vagyis Thoth 7-én a 21-ik évben, az uralkodás elején, midőn Artaxerxes trónjára ült.« Említve van tehát az elhalt és az új király, az előbbinek uralkodási éve és az utóbbinak trónralépte vagyis első éve. Az évet tehát mindkettőnek számítják. Ezt a számítást szintén találjuk a talmudban. Tószifta R. H. 1, 1 (208, 27) és b. u. o. 2b. ezt olvassuk: »Ha a király meghalt Adarban és más lépett

¹⁾ R. Hasána 3 a.; Ab. Z. 10 a. Az utóbbi helyen a tétel így formuláztatik: למלכי אומות העולם מתשרי מנין למלכי ישראל מנין מנין בגולה אין מנין. A. Z. i. h. egy barajta így szól: אין מנין השתא מתשרי מנין בלבד. A diasporában csakis a Seleucidák aerája szerint számítanak.

²⁾ Schürer, Geschichte des jüd. Volkes, 3. kiadás, I. 33, 1. jegyzet.

³⁾ J. R. H. 56 b. 10: ר' לעזר בשם ר' חנינא אף למלכי אומות העולם: אין מנין מנין מנין.

helyére Adarban, akkor ennek is, amannak is számítanak egy-egy évet; ha meghalt Niszanban és más lépett helyére Niszanban, akkor ennek is, amannak is számítanak egy-egy évet; ha meghalt Adarban és más lépett helyére Niszanban, akkor az első évet az elsőnek és a második évet a másodiknak számítják. Mellékesen azt is látjuk, hogy a királyok éve Niszanban kezdődött. A papyrus világosabb datálás végett mindkét király évét veszi fel az okmányba. A mi barajthánk utasítása is úgy hangzik, mintha ily esetben mindkét évszám felvételét tartaná indikálnak.

Schürer i. h. azt bizonyítja, hogy az I. Makkab. könyve, amely a Seleucidák aerája szerint keltez, az aerát a zsidó hónapszámlálásnak megfelelően Niszannal kezdi. Bizonyításához felhasználhatta volna az idézett talmudi adatokat. Első sorban a palesztinai Chanina állítását: »A nemzsidó királyok éveit is csak Niszantól számítjuk«, de másodsorban a többi adatokat is, melyek a Niszant, mint magától értetődő dolgot, első hónapnak számítják. Ez természetes is. A nép a hónapokat számolta és tudta, hogy az évnek mikor van vége, de azt, hogy hányadik év van, nem igen tartotta és nem is tartotta számon mindaddig, amíg nem volt állandó aera, hanem az uralkodók szerint változott. Megesett, hogy a szófér (jegyző) nem tudta, hogy melyik év járja és ugyanezért a talmud utasítást ad a Seleucidák, a világteremtés és a templomelpusztulás aeráinak egymásból való kiszámítására (A. Z. 9 a). A kalendárium fix pontja tehát a hónap volt és nem az év. Ugyanezért az aera változása ezt a fix pontot, minthogy a zsidó nép ősidők óta a tavaszi hónappal kezdte az évet, érintetlenül hagyta.

Egyebekről egy másik cikkben fogunk szólni.

Budapest.

DR. BLAU LAJOS.

PALESZTINA HATÁRAI A PSEUDO-JONATAN ÉS A TÖREDÉK-TARGUM SZERINT. Num. 34., 3—15.

A Szentföld határaitra vonatkozó adatokat, melyek mindkét palesztinai targumban Num 34, 3—15. találhatóak, nem vizsgálták még eddig kellőképen. Neubauer, *La Géographie du Talmud* (Paris, 1868.) című művében 430—432. l. egy